Андреева С. С.

Проблема запорізько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської імперії (1739-1768 рр.)

Після завоювання виходу до моря на півночі головною метою зовнішньої політики Росії XVIII сі. стало здобуття Північного Причорномор'я та виходу до Чорного моря, а також колонізація цих земель, гарантування безпеки чорноморської торгівлі. 30 років миру між двома війнами з Туреччиною (1734-1739 рр. та 1768-1774 рр.) були використані для накопичення сил, економічного, військового, дипломатичного затвердження в регіоні. У цьому процесі Запоріжжя відігравало подвійну роль: певний час військова сила запорожців використовувалася для протидії Туреччині та її васалу Криму, а саме їх існування було перешкодою у приборканні царизмом цих земель.

Прагнення запорожців до економічної та політичної самостійності, притаманний їм демократичний лад робили Запорізьку Січ, оригінальне державне утворення, історичною антитезою самодержавству. Проводячи політику поступової ліквідації автономії України, царський уряд не міг обійти Запоріжжя.

Формою такого комплексного втручання (яке охопило судочинство, адміністративний апарат, обмежило економічну самостійність та свободу міжнародних зносин тощо) стали комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців (1749, 1752, 1753-54, 1763, 1764-65, 1768 рр.). Завданнями комісій були розгляд і задоволення скарг з обох сторін, забезпечення миру на кордоні. Конференції за участю депутатів від запорожців і татар (у тому числі від очаківських турків, ногайських орд та інших васалів Криму) проходили на Січі або на річці Білозірці (сучасний Кам'янко-Дніпровський район Запорізької області) при посередництві російських комісарів.

Конфліктне становище на кордоні було для татар і запорожців явищем традиційним, відбивало особливості їхнього розвитку, динаміку степу та несло в собі передумови для підтримки рівноваги на кордоні. Комплекс взаємних претензій відображає весь спектр запорізько-татарських відносин: господарське освоєння території сусіда; боротьба за прибуткові землі, промисли та перевози; напади та пограбування майна та грошей (перш за все купців): випадки полону та зміни віри; словесні образи; нечесні торгівля та лихварство тощо.

Формально ці чвари порушували Бєлградський мир, який регулював відносини між Російською та Османською імперіями у період 1739-1768 рр., і могли спричинитися до передчасної війни. Тому головними причинами організації цих комісій треба вважати прагнення Росії зберегти зовнішньополітичну стабільність та обмежити автономію Січі, а не самі прикордонні конфлікти.

Між двома ворогуючими державами не існувало постійних дипломатичних відносин, Бєлградський трактат не передбачав механізму вирішення таких справ, лише у № 10 трактату визначалося, що урегулювання прикордонних суперечок «...от пограничных губернаторов и комендантов по справедливости удобно рассмотрено да будет» [1].

З російської сторони це входило у компетенцію київських генерал-губернаторів, влада яких відрізнялася від інших російських областей в силу свого прикордонного положення [2; 123]. За інструкцією 1737 р. Київський генерал-губернатор серед іншого відповідав за утримання фортець, прикордонні караули, розвідку та затримання шпигунів, утікачів та купців з двох сторін кордону, іноземних послів, за випадки зміни віри, за розшук розбійників, видачу утримання та деякі справи фінансів і судочинства (якщо вони не торкалися компетенції Малоросійської канцелярії) [3]. Тобто з багатьох питань він мав право втручатися у внутрішні справи Коша, і комісії стали для цього слушною нагодою.

Центральними органами, які здійснювали контроль за роботою комісій, були Сенат і Колегія іноземних справ, але безпосереднє керівництво здійснювала Київська генерал-губернаторська канцелярія: переклад татарських реєстрів скарг, призначення і детальне інструктування комісарів, стосунки з татарськими сановниками тощо.

На ім’я київського генерал-губернатора приходили листи від кримського хана та інших татарських сановників з проханням задовольнити їх скарги та самі реєстри цих скарг, які потім складали основу комісій. У Києві реєстри перекладалися з татарської і потім відсилалися до Запоріжжя. Так, отриманий генерал-губернатором М. І. Лєонт’євим 13 листопада 1748 р. лист хана Арслан-Гірея з побажанням «... такие разорения и убытки между обоими сторонами по должности нашей... прекратить и искоренить... » [4;430-431] підштовхнуло створення комісії 1749 р. Аналогічну роль зіграв лист очаківського паші віце-губернатору І. І. Костюріну від 21 липня 1753 р. для комісії 1753 р. [5; 227-228].

Наступним кроком київських генерал-губернаторів було призначення у комісію комісарів. Термінові відрядження у Січ російських офіцерів практикувалися і раніше, наприклад, у 1745 р. на комісії місцевого значення слідство вів новосіченський капітан Максимов [6;12]. Присутність на Січі царських офіцерів дуже непокоїла товариство.

Заходи Києва щодо утворення комісій ухвалювалися Колегією іноземних справ (до 1756 р.). Сенатом, Малоросійською колегією (з 1764 р.). Так, робота комісії 1749 р. регулювалася інструкціями комісарам із Києва (від 19. 10 та 16. 05. 1749 р.), заснованих на указі Колегії іноземних справ від 6. 03. 1749 р. [7;32, 127-128].

Інструкція від 19 квітня вимагала від комісарів:

Вчинити слідство по всіх скаргах, навіть де неповні дані.

По скаргах з неповними даними вимагати від татар доказів, а якщо їх бракуватиме, залишати скарги без задоволення.

Якщо татарські депутата «равномерную отговорку приносить будут, то поступать против вышеписанного».

«... По добровольному с обеих сторон согласию татарские и запорожские претензии во всем точно заменить... » А якщо татари більш за це вимагати будуть, рапортувати у Київ.

«... Войско Запорожское безвинными взысканиями не отяготить и но соединению справедливости обидной стороне без правосудия и без удовольствия не оставить» [7;32].

Тобто Колегія Іноземних справ порушує питания про запорозькі скарги вже коли комісія розпочалася.

Іноді вищі органи імперії розглядали сутність окремих скарг. Наприклад, при отриманні посади віце-губернатора І. І. Костюрін (1752-1758 рр.) одержав Наказ з детальною Інструкцією та викладом скарг [8; 147-148]. З деякими скаргами листи йшли на ім’я імператриці від кошового або навіть від самих потерпілих. В цілому царський уряд зайняв лояльну позицію щодо задоволення скарг запорожців, але деякі сановники ставилися до Січі відверто вороже.

Треба згадати М. І. Леонт’єва, який, за виразом Д. І. Яворницького, «ненавидів запорожців до глибини душі» [9;306]. Не один раз подавав він у Сенат проекти про реорганізацію внутрішнього ладу Січі. Таке відверто негативне ставлення до Запоріжжя впливало і на роботу комісій: комісару О. Нікіфорову. окрім слідства з приводу скарг гагар і запорожців у Комісії 1749 р., було доручено дослідити положення на Січі та готувати ґрунт для здійснення проекту реформ внутрішньою ладу. З цього приводу О. Нікіфоров вступив у переговори з деякими старшинами, а саме з тими, що стали депутатами від запорожців у комісії. Проект зацікавив запорозьку адміністрацію (перш за все ліквідація виборності старшини), і вона намагалася для скорішого порозуміння з цього питання виконати найголовнішу на той час вимогу російського уряду – улагодити відносини з татарами. Однак не можна погодитися з радянським дослідником В. О. Голобуцьким, що участь у комісії була для О. Нікіфорова лише прикриттям переговорів із старшиною [10;44].

Роботу комісій на місцях очолювали комісари. У їх компетенції були організація комісій, попереднє слідство, допити обвинувачених (у тому числі з тортурами), вони приймали рішення про задоволення окремих і карг. У Комісію 1749 р. було призначено вже згаданого Київського і припону майора Олександра Нікіфорова (у 1764 р. він став першим російським консулом у Криму) та із Новосіченського ретраншементу Бєлгородського ланд-міліцейського полку капітана Миколу Крівцова [4;437]. у Комісію 1752 р. – Київського гарнізону капітана Степана Григор’єва [11,1], у Комісію 1754 р.-секунд-майора Єфремова, а

потім полковника Іллю Рославльова [12;28]. З 1762 р. узгоджено з Кримом щорічне проведення комісій і введення посад двох російських комісарів з цивільних чиновників (їми стали надвірний ратник Матвій Єфремов та колезький асесор Іван Чугуєвець) [13;56].

Крім вище згаданих, комісари постійно виконували інші завдання, які не завжди були пов'язані з роботою комісій: вони займалися розвідкою серед татар та підшукували кандидатів для розвідки із запорожців, викривали татарських шпигунів, проводили агітацію ногайських орд у російське підданство тощо [14;33].

Діяльність комісарів була доволі зарегламентована, з найменшого питання вони мали рапортувати у Київ; вказівки з Київської генерал-губернаторської канцелярії не встигали за швидкими змінами на конференціях. Це значно уповільнювало роботу комісій.

Служба у незвичних умовах Коша, необхідність враховувати традиційні інститути Січі, матеріальні та побутові труднощі (так, О. Нікіфоров писав із Січі у Київ взимку 1748-1749 рр., що зазнає «крайнюю нужду, разделен с женой и детьми, впал в немалый долг, и сверх того по здешнему климату приключилась болезнь» [6;11]) не завадили комісарам реально оцінювати ситуацію у Січі та в степу. 17 квітня 1749 р. О. Нікіфоров доповідав у Київ: «Оные своевольства не в нынешних годах от них (запорожців – А. С.) произошли, но издревле, как о том в историях описывается, и оказавшиеся ныне своевольства пресечь и в совершенное успокоение привести не только я,… но и ниже из господ высокого генералитета, который бы здесь всегда присутствовал, по особливой здешней вольности того сделать не может, яко же живучи в Сечи, что теми злодеями в степи чиниться знать можно» [15; 51].

Вже при підготовці комісій визначилася другорядна роль Коша – депутатів від Запоріжжя у комісію 1749 р. було обрано за традицією всім товариством на раді у грудні 1748 р. [4;442]. а 5 квітня 1749 р. О. Нікіфоров вимагає від кошового «определить к следствию депутатами нескольких старшин по списку». Наступного дня кошовий відповідав, що призначено всіх, кого було вказано, лише «заместо Павла Шкуренского, который з Сечи отлучился – Григорія Рыжку» [7;23].

У компетенції Коша були складання реєстра запорозьких скарг, розшук обвинувачених та вкраденого, представлення у комісію доказів та свідків. Під час слідства Київська генерал-губернаторська канцелярія вимагала від кошового повною підпорядкування комісарам по всіх питаннях щодо слідства. Наприклад, кошовий Павло Іванов Наказом від 17 листопада 1752 р. повинен був комісару Григор'єву «что касаться будет комиссии во всем исполнение чинить в непродолжительное время» [11;1].

Кошові одержували від комісарів письмові вказівки та повинні були потім рапортувати їм про виконання. Так, 5 квітня 1749 р. О. Нікіфоров наказав кошовому Я. Ігнатовичу розшукати запоріжців, які подали скарги на татар і тримати їх при курінях, а якщо це неможливо, то за них відповідати курінним [7;5]. Новим наказом цього ж дня від кошового вимагається за складеним екстрактом татарських претензій розшукати вкрадені в татар гроші та худобу «дабы все то к уплате обидным в готовности быть могло» [7; 10].

Запорожцям навіть предписувалося. як себе поводити під час комісій – кошовий повинен був «довести курінним, щоб вони всяк в своем курене казакам не исключая ни одного человека накрепко подтвердили, дабы оные казаки, как будучи трезвыми, так и в шумстве... прибывшим к съезду татарским депутатам и обретающимся при них татарам... ни малых обид и озлоблений не оказывали и скверными и непотребными словами не бранили» [7;8].

Запорожці повинні були утримувати російських комісарів. Так, кошовий Данило Стефанов дає інструкцію військовому осавулу Петру Далнишенку (1754 р.): давати їм (комісарам – А. С.) коней та козаків «ехать куда»; «кормить очень хорошо, но и лишнего на корм не давать» [12; 59-60].

Традиційні інститути Січі продовжували діяти під час роботи комісій, але мали формальний характер. Хоча Кіш і давав свою згоду на обмін претензій, не зрозуміло, яку це мало юридичну силу. Так, 10 липня 1749 р. відбулася рада, на якій кошовий Я. Ігнатович, суддя В. Богацький та 38 курінних вирішили «жалобу на жалобу точно заменить с

надлежащим письменным обязательством», але щоб полонені були із тієї заміни виключені [7;66]. Наступного дня знов відбулася рада, на якій запорозькі депутати та російські комісари одержали від товариства «верующий лист за их поискового печатью» [7; 169]. Цікаво, що вже після підписання заміни запорізько-татарських претензій депутатами з двох сторін та російськими комісарами [7;162-168], кошовий вимагав від М. І. Лєонт'єва резолюції з підтвердженням своїх дій [7;156].

Царський уряд майже повністю взяв на себе зовнішньополітичний аспект комісій. Листування кошового з татарськими сановниками було рідким і торкалося лише окремих скарг, а не комісій в цілому. У листі І. І. Костюріна в Кіш 1 вересня 1754 р. кошовому наказується рапортувати у Київ про листування з приводу прикордонних комісій і просити на те дозволу, а без дозволу від такого листування утримуватися [12;1]. Показовою є справа козака Кості Брюховецького та татарина Османа – для вирішення справи на користь запорожця кримському хану було замало розписки Османа про одержання грошей від запорожця і листа кошового, піц запросив ще й підтвердження у київського губернатора [16;32].

Зберігся щоденний запис переговорів «Журнал конференції на Січі» (8. 04.-16. 05. 1749 р.) [7;36-68]. Цей документ дає можливість дослідити справжні позиції сторін, що брали участь у переговорах. У напівофіційних бесідах татарські і запорозькі депутати визнали, що слідство не відповідає інтересам ні татар, ні запорожців. У цьому зв'язку посередництво російських комісарів виглядає досить штучно, бо царський уряд не враховував специфічні інтереси Коша.

У комісії 1749 р. запорожці даремно вимагали сатисфакції за розорення ногайцями у 1747 р. Бугогардівської церкви: кошовий доповідав у Київ, що хоча ногайцями сплачено за збитки 5 тис. 127 руб. 30 коп. за втрачену при наїзді «некоторую частицу мощей», якій ціну «неположено, бо я з товариством такие высокие вещи оценить не могу», нехай ногайці «по тягости своей вины без пощады да наказуются» [7;86-93]. Також запорожці вимагали виключити із заміни випадки вбивства, бо за їх скаргами «побито, поколото и в воде потоплено» 18, а за татарськими – 6 [7;86]. І взагалі 5 квітня 1749 р. рада курінних після обговорення реєстру і татарських скарг висловила зауваження, що неможливо вчинити слідство за відсутністю доказів та взагалі будь-яких даних [7;15].

Серед порушених запорожцями питань царський уряд вирішив на їх користь лише деякі: виключити із заміни випадки полону (наприклад, скаргою особисто приймавшого участь у роботі комісії 1749 р. козака Т. Марченка на полонення його сина Григорія та служителя Г. Чорного [7; 87,118] потім ще довго займався російський резидент у Стамбулі); татарських депутатів взяли на утримання держави (бо для запорожців це було накладно та суперечило їх звичаям [7;35]).

У своїй роботі комісари спиралися на соціальні протиріччя серед козацтва, на старшину, яка б спроможилася утримати запорожців від нападів на татар. І старшина всіляко підкреслювала свої вірнопідданські настрої. Так, 24 червня 1749 р. Я. Ігнатович писав М. І. Лєонт'єву, що він із старшиною намагається викорінювати і карати ворогів та розбійників [4;464]. Але взагалі запорожці всілякими засобами протидіяли роботі комісій, намагалися з різних приводів віддалити їх початок, заважали розшуку звинувачених, за кожним питанням вимагали резолюції з Києва, лякали уряд татарськими шпигунами та навіть загримували представлення у комісії реєстрів своїх скарг. Це можна пояснити тим, що запорожці приховували будь-які прояви свого внутрішнього життя від людей «московского звания».

До того ж прикордонні конфлікти набули таких масштабів, що їх неможливо було припинити правовими заходами. Звичайно, стикалася з татарами голота, яка йшла на південь у пошуках кращого життя, але з пограбувань прибуток мала і старшина, яка скуповувала вкрадене і тому приховувала винних. Старшина ж була силою, найбільш зацікавленою в колонізації запорожцями південного Придніпров'я і в наступі на татар: в умовах наростаючого впливу Росії з півночі на землі Вольностей, підкоряючись об'єктивним закономірностям розвитку екстенсивних форм господарства, козаки змушені були розширювати сферу свого впливу саме на півдні та південному сході.

З відновленням гетьманства (1750-1764 рр.) Генеральною Військовою канцелярією призначалися в комісії і свої комісари, які поширили сферу втручання у внутрішні справи Коша: загони малоросійських козаків приймали участь у розшуку звинувачених, зруйнуванні запорозьких зимівників на татарській території, винних запорожців відсилали до суду у Глухів. Гетьман намагався поширити свою компетенцію як за рахунок київського генерал-губернатора, так і шляхом обмеження автономії Січі (особливо це стосувалося питань зовнішньої політики, бо гетьман, на відміну від кошового та київського генерал-губернатора, не мав права на міжнародні зносини). Це породжувало паралелізм у роботі і без того громіздкої російської бюрократичної машини, уповільнювало слідство. До речі на матеріалах комісій можна побачити, що запорожці використовували протиріччя між гетьманом та Києвом на свою користь.

У питанні урегулювання запорозько-татарських претензій Кіш не відстояв свою самостійність. Втручання царського уряду у внутрішні шрами Коша охопило судочинство, командно-адміністративний апарат, фінанси, міжнародні зносини тощо. За таких обставин природний розвиток міжетнічних взаємин на півдні України спотворювався.

Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців мали єдино можливий результат – обмін претензіями (за винятком випадків попону). Хоча деякі комісії тривали більше року, були задоволені лише окремі скарги, за якими були представлені докази і знайдені винні. Таким чином можна констатувати, що ці комісії не виконали своїх завдань: обидві строни були незадоволені розглядом своїх претензій і не було забезпечено миру на кордоні, бо не усувалися причини прикордонних конфліктів, які стали часткою життя двох суспільств. За рішеннями комісій запроваджувалися караули і форпости на кордоні з двох сторін, закордонні пашпорти та інші заходи дипломатичного, адміністративного, поліцейського характеру, але й вони не мали певного результату. Це

підводило царський уряд до кардинального вирішення проблеми. Тому можна приєднатися до дослідника С А. Загоровського, який вважав однією з найголовніших причин винесення Січі смертного вироку запорізько-татарські прикордонні конфлікти, які заважали здійсненню російської зовнішньополітичної програми [13;74]. Знищення Січі (1775 р.) та анексія Криму (1783 р.) були подіями одного процесу – експансії Російської імперії на південь.

Література

1. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. , 1830. – Т. 10. – № 7900.
2. Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1892. – Кн. 6.
3. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. – Т. 10, №7161.
4. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. // Аптеки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – 1. 14.
5. Андриевский А. А. Материалы по истории Южнорусского края в 18ст. (1715-1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива. – Одесса, 1886.
6. Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
7. ЦДІА України. – Ф. 229.ОП. І. спр. 11.
8. Иванов П. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743-1767) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1894. – Т. 17.
9. Яворницький Д. 1. Історія запорозьких козаків. – Львів. 1990. – Т. 1.
10. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1735. – К., 1961.
11. ЦДІА України. – Ф. 229, оп. 1, спр. 14.
12. ЦДІА України. – Ф. 229, оп. 1, спр. 17.
13. Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1913. – Т. 31.

14. Андриевский А. А. Русские конфедераты в Турции и Крыму в 1765-1768 гг. – К., 1984.

15. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743-1767). – Одесса, 1893.

16. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одесса, 1895